

הגאוגרפיה של ארץ ישראל וסביבותיה בפירושי רש"י לתנ"ך

מיקומה של ארץ ישראל כארץ מעבר בין יבשות, אסיה ואפריקה, ובין מעצמות הקדם בשני קצותיה של "הקשת הפוריה", מצרים ומסופוטמיה, העניק לה יתרונות וחסרונות. מחד גיסא, היא הייתה נקודת מוקד מסחרית, כפירוש רש"י לישעיהו ח, כג: "גליל הגויים – היא כל ארץ ישראל שהיתה גוללת אליה כל הגויים שהכל מתאווין לה, ובאין לה לסחורה, כענין שנאמר (ירמיהו ג יט) נחלת צבי צבאות גויים".

אך מאידך גיסא, היא שימשה גם כארץ מעבר למעצמות שהתחרו ביניהן על ההגמוניה ועל השליטה במרחב המזרח התיכון, כפי שהיה באירוע בזמן פרעה נכה והמלך יאשיהו, וכפי שהרחיב בפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים ב לה, כ:

להלחם בכרכמיש על פרת – על מלך אשור, כדכתיב (מלכים ב כג, כט–ל). ורצה לעבור דרך ארץ ישראל עליו. ופרעה נכו לא היה יכול לבוא עליו דרך נהר פרת אם לא יעבור דרך ארץ ישראל שהרי מצרים בדרומה של ארץ ישראל, ונהר פרת בצפונה של ארץ ישראל.

ארץ ישראל – גבולותיה ונופה הגאוגרפי

במקומות רבים בתנ"ך מצוינים גבולותיה של ארץ ישראל: גבולות ההבטחה, גבולות מדיניים ריאליים, גבולות חזון לעתיד לבוא, גבולות יהודה וגבולות עשרת השבטים. לפעמים מצוינים הגבולות בנקודות קצה בלבד, ולפעמים תווי הגבולות מפורטים ומצוינים בנקודות ציון בולטות לארבע רוחותיה של הארץ. לפעמים נקודות הקצה מצוינות מצפון לדרום, ולפעמים מדרום לצפון. גבולות ההבטחה מוזכרים בברית בין הבתרים: "מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת", ובפירוט מוזכרים ארצות עשרה עממים: "את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמוני ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים. ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסי" (בראשית טו, יח–כא).¹

1 וראו גם שמות כג, לא; יהושע א, ד; במדבר יג, כא.

גבול ריאלי בר השגה מתואר בפירוט גבולות הארץ בספר במדבר פרק לד: במערב – הים הגדול, במזרח – הירדן, בדרום – מדרום ים המלח, דרך מעלה עקרבים, מדרום לקדש ברנע עד נחל מצרים וליים הגדול. זהו גבול החוצה בין הארץ הנושבת למדבר. בצפון – מהר ההר עד לבא חמת (בצפונה של בקעת הלבנון), מקיף את נות דמשק, הבשן, דרך זפרון, חצר עינן, שפם והרבלה וסבב אל כתף ים כנרת קדמה ומשם ירד לאורך הירדן.² ידיעות גאוגרפיות מרשימות מגלה רש"י בפרשת גבולות הארץ במדבר לד, ואגב כך הוא ממקם עמים וארצות במפת המרחב, ואלה דבריו:

ממדבר צן – אשר אצל אדום, מתחילת מקצוע דרומית מזרחית של ארץ תשעת המטות. כיצד? שלש ארצות יושבות בדרומה של ארץ ישראל זו אצל זו קצת: ארץ מצרים וארץ אדום כולה וארץ מואב כולה. ארץ מצרים במקצוע דרומית-מערבית [...] ונחל מצרים היה מהלך על פני כל ארץ מצרים, שנאמר (יהושע יג, ג): "מן השיחור אשר על פני מצרים", ומפסיק בין ארץ מצרים לארץ ישראל, וארץ אדום אצלה לצד המזרח, וארץ מואב אצל ארץ אדום בסוף הדרום למזרח. וכשיצאו ישראל ממצרים [...] "ולא נחם אלקים דרך ארץ פלשתים" ששם יושבים על הים במערבה של ארץ כנען [...] ומשם הפכו פניהם לצפון עד שסובבו כל מצר מזרחי שלה לרחבה, וכשכילו את מזרחה מצאו את ארץ סיחון ועוג שהיו יושבין במזרחה של כנען, והירדן מפסיק ביניהם [...] וכבשו את ארץ סיחון ועוג שהיו בצפונה של ארץ מואב, וקרבו עד הירדן והוא כנגד מקצוע צפונית-מערבית של ארץ מואב.

דברי רש"י אלו מתארים מפה גאוגרפית מדויקת של עמים וארצות המקיפים את ארץ ישראל בדרום ובמזרח, כאילו עמדה לפניו מפה תנ"כית מצוירת.³ מצפון מזרח לארץ ישראל ממוקמות ארצות הקדם: ארם, בבל והכשדים, כנבואת יחזקאל על בני עמון: "לכן הנני נותנד לבני קדם למורשה" (כה, ד), ופירש רש"י: "לבני קדם – כשדים וארם, לצד מזרח הס". וכך יוצא שארץ ישראל היא לדרומה של בבל, כפי שכתב רש"י בפירושו ליחזקאל כא, ב: "דרך תימנה – ארץ ישראל בדרומה של בבל". וכן בחזון הסיר הנפוח שבתחילת נבואת ירמיהו (א, יג-ד): "מצפון תפתח הרעה – בבל לצפונה של ארץ ישראל היא"

2 קווי גבול דומים ראו בראשית י, יט: מצידון ועד סדום ועמורה. וכן ביהושע יא, יז.
3 וראו גם רש"י ליהושע א, ד; שם יג, ג; שם י, מא; שופטים יא, טז, יז, יח; מלכים א ח, סה.

(רש"י). ובצפון בבל יושבת אשור, כדברי רש"י לצפניה ב, יג: "על צפון – אשור בצפון אצל בבל".

על מדינות ארם ובעיקר ארם דמשק,⁴ שהיו שכניה של ארץ ישראל מצפון מזרח, התנ"ך מרבה לספר בספרי שמואל ומלכים, וכפי שכתב רש"י בביאורו למלכים ב יג, יז: "פתח החלון קדמה – מול ארץ ארם שהם במזרח, כמו שכתוב (ישעיהו ט, יא): 'ארם מקדם'". וכך גם רש"י לישעיהו מו, יא: "קורא ממזרח עיט – מארץ ארם שהיא במזרח", וכך רש"י לישעיהו ב, ו.

בסמוך לארם ומדרום לה מוזכרות שתי ממלכות זעירות שהיו במזרח ארץ ישראל וקשורות לארם: הגשורי והמעכתי, כפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים א ב, כג: "ויקח גשור וארם – גשור הוא גשורי והמעכתי, לפי שהיו קרובים לארמים שהיו יושבים במזרח של ארץ ישראל, וארם היו יושבים במזרח דכתיב (ישעיהו ט, יא): 'ארם מקדם ופלשתים מאחורי'".

הוזכר לעיל הפסוק מישעיהו ט, יא: "ארם מקדם ופלשתים מאחורי".⁵ הפלשתים ישבו במערב ושלוש ערי סרנים מתוך חמש ישבו בדרום מערב הארץ לחוף הים: עזה, אשקלון ואשדוד. הפלשתים קרויים במקרא גם "גוי כרתים" (צפניה ב, ה), ובכמה מקומות בפירושו מתייחס רש"י למיקומם הגאוגרפי של פלשתים – כרתים. כך למשל בפירושו לשמות י, יט:

ימה סוף – אומר אני שים סוף היה מקצתו במערב כנגד כל רוח דרומית וגם במזרח של ארץ ישראל [...] וכן מצינו לענין תחומין שהוא פונה לצד מזרח. שנאמר (שמות כג): "מים סוף ועד ים פלשתים" – ממזרח למערב. שים פלשתים במערב היה, שנאמר בפלשתים (צפניה ב, ה): "יושבי חבל הים גוי כרתים".

4 ראו רש"י לדברי הימים א יט, ו: "מן ארם נהרים ומן ארם מעכה – ארמים הרבה היו וזהו ארם מעכה, ארם היושבים במעכה. ומן ארמים יושבים על נהר פרת וארם צובה וארם סתם הוא ועיקר האומה".

5 הכיוונים פנים ואחור ימין ושמאל נרדפים לארבע רוחות השמים: פנים – מזרח, אחור – מערב, ימין – דרום, שמאל – צפון. כך רש"י לאיוב כג, ח: "קדם – מזרח שנאמר 'קדמה מזרח' (שמות כא). אחור – מערב, הואיל והמזרח קדמת עולם, נמצא המערב אחוריו של עולם". כמו כן ראו רש"י לדברים כז, יג; במדבר ב, ג וכן במדבר לד, טו: "קדמה מזרח – אל פני העולם שהם במזרח, שרוח מזרחית קרויה פנים, ומערבית קרויה אחור, לפיכך דרום לימין וצפון לשמאל".

קביעתו הגאוגרפית הזו חולקת על דברי תרגום יונתן שתרגם ביחזקאל כה, ט: "גוי כרתים – ואשיתי ית עמא דחיבין לאשתיצאה", משמע "כרתים" לשון הכרתה והשמדה (ראו רש"י שם וכן רש"י לצפניה ב, ה). נקודות ציון בגבול הצפוני של ארץ ישראל הן הור ההר ואמנה, כדברי רש"י לשיר השירים ד, ח:

תשורי מראש אמנה [...] דבר אחר: מראש אמנה – הר הוא בגבול צפונה של ארץ ישראל ושמו אמנה, ובלשון משנה טורי אמנון. והר ההר שנאמר בו (במדבר לד) "מן הים הגדול תתאו לכס הר ההר". וכשהגלויות נקבצות ומגיעות שם, הם צופים משם ורואין גבול ארץ ישראל ואוירה של ארץ ישראל ושמים ואומרים הודיה. לכך נאמר: "תשורי מראש אמנה".

בגבולות אלו המצוינים במדבר לד אין מוזכרים גבולות עבר הירדן המזרחי, כדברי רש"י בפירושו ליחזקאל מז, יח: "וכן בגבולין הממוצרים בתורה אין עבר הירדן בתוכם".

תיאור קרוב לגבולות אלה רואה יחזקאל הנביא בחזונו לעתיד לבא, אך בחילופי שמות אחדים, בתוספות ובמונחים הקרובים להבנת בני דורו. אם תווי הגבולות בספר במדבר מתחילים מדרום ועוברים למערב, לצפון ולמזרח כיאה לעולים לארץ ממצרים הדרומית, יחזקאל היושב בבבל שהיא צפונית לארץ ישראל, מתחיל בתיאור הגבולות לפי הסדר הזה: צפון, מזרח, דרום ומערב.⁶ נקודות ציון בצפון – מן הים עד לחצר עינן המצויה "במקצוע צפונית מזרחית, כמו שמפורש בגבולין שכתב משה רבינו ע"ה" (במדבר לד, ט). נקודות הביניים הן (רש"י ליחזקאל מז): "חתלון, צדדה, חמת, ברותה וסברים. כל העיירות הללו במצר צפון אשר אל גבול חֲנֹךְ גבול דמשק במזרח, סמוך למקצוע".

6 כך בציון נקודות הגבול הבאות: "מלבא חמת עד נחל מצרים" (מלכים א ה, סה; דברי הימים ב ז, ח) לעומת: "מן שיחור ממצרים ועד לבא חמת" (דברי הימים א יג, ה). וכן: "ממדבר צן עד לבא חמת" (במדבר יג, כא); "מלבא חמת עד ים (או נחל) הערבה" (מלכים ב יד, כה; עמוס ו, יד). כך גם לגבי "מדן ועד באר שבע" (שופטים כ, א; שמואל א ג, כ; שמואל ב ג, י; יז, יא; כד, ב; כד, טו; מלכים א ה, ה; עמוס ח, יד) לעומת: "מבאר שבע ועד דין" (דברי הימים כא, ב; דברי הימים ב ל, ה).

הגבול המזרחי – מחורן ודמשק "ומבין הגלעד ומבין ארץ ישראל הירדן מגבול על הים הקדמוני" (יחזקאל מז, יח). "ואין עבר הירדן בתוך המצרים הללו כי אם ארץ כנען לבדה" (רש"י שם).

הגבול הדרומי – נמתח מתמר, שלדעת רש"י היא יריחו עיר התמרים, וכתרגום יונתן: עד מי מריבת קדש היא מדבר צין אל נחל מצרים ואל הים הגדול (יחזקאל מז, יט). יש בגבול זה צמצום לעמת הגבול הדרומי במדבר לד, שהרי הגבול מתחיל ביריחו ולא במדבר צין הדרומי יותר, אך סופו מסתיים באותה נקודה, כמצוין במדבר לד, וכדברי רש"י: "ואף משה כך נתן גבול נגב ממדבר צין ע"י אדום ומונה והולך עד עצמון נחל מצרים והיו תוצאותיו הימה". קווי הגבול הטבעיים של ארץ ישראל הם גאוגרפיים או אקלימיים: במערב – הים התיכון, בדרום-מערב – נחל מצרים, במזרח – הגבול הוא אקלימי: המדבר. בצפון – לאורך הליטני, החרמון ופרשת המים בין הירמוך ובין נווה דמשק. פניה הטופוגרפיים של ארץ ישראל מגוונות הן:

- א. רצועת חוף הים;
  - ב. שפלת החוף מנחל מצרים ועד צור מתחלקת לארבעה אזורים: שפלת הנגב – מנחל מצרים עד נחל עזה; שפלת יהודה – מנחל עזה עד הירקון; השרון – מנחל ירקון עד נחל תנינים; חוף הכרמל – מנחל התנינים עד עמק עכו הוא חוף הכרמל;
  - ג. ההר המערבי מתחלק אף הוא לארבעה חלקים: הר הנגב, הר יהודה, הר אפרים והרי הגליל;
  - ד. עמק הירדן מתחלק לשלשה חלקים מצפון לדרום: בקעת הירדן, בקעת ים המלח והערבה.
- בעבר הירדן המזרחי יש רמה המחולקת לארבעה חלקים: הר שעיר, הר מואב, הגלעד והבשן. הבשן מחולק לשלשה חלקים: הגולן, מישור הבשן והחורן. בשונה מפניה הטופוגרפיות של ארץ ישראל המערבית, על קפליה המרובים, רמת עבר הירדן המזרחי היא כמעט חד גונית, להוציא את הבשן שהוא מגוון בתבליטיו.
- בראשית הכיבוש הישראלי ההתיישבות היהודית הייתה בעיקרה בהר, ולכנענים הייתה אחיזה חזקה בעמקים, בשפלה ובבקעת הירדן. דבר זה הצריך מאמץ ישראלי גדול בעיבוד שטחי אדמה בהרים למטע ולזרע.

נציין שממדי האורך והרוחב ביחס לארץ ישראל כוונתם היא: רוחב – מצפון לדרום ואילו אורך – ממערב למזרח. הגדרה זו מתאימה לתיאור ארץ כנען המערבית בשמות ג ח: "אל ארץ טובה ורחבה". וכן לתיאור מסעו של סנחריב לארץ ישראל בפי ישעיה: "והיו מטות כנפיו מלא רחב ארצך" וכתרגום יונתן: "מְלִי פְתָאֵי ארעך ישראל".

הגדרה זו אומצה גם על ידי רש"י בפירושו לתנ"ך. ביהושע א, ד כתב: "ועד הנהר הגדול נהר פרת – זה רחבה מדרום לצפון. ועד הים הגדול מבא השמש – לארכה מן המזרח למערב". ובבמדבר לד, ג: "ממדבר צן – ומשם הפכו פניהם לצפון עד ששובבו כל מצר מזרחי שלה לרחבה".

מונחים גאוגרפיים בפירושי רש"י

בפירושי רש"י לתנ"ך נמצאו הגדרות או ביאורים לחמישה עשר מונחים גאוגרפיים, שחלק מהם מונה קבוצה של מונחים בעלי אותה משמעות במלים נרדפות. בנוסף לכך, רש"י משתמש במונחים גאוגרפיים אחרים תוך כדי ביאוריו השוטפים.

1. הרבה מונחים גאוגרפיים מקראיים משמעם מישור – אזור שטוח ללא בקעות וגבעות:

- א. "פְּרָר" – בראשית יג, יא: "ככר – מישור כתרגומו".
- ב. "עֵמֶק" – בראשית יד, יז: "עמק שוה – כך שמו, כתרגומו לְמִישָׁר מְפִינָא. פנוי מאילנות ומכל מכשול".
- ג. "אֶבֶל" – במדבר לג, מט: "אבל השטים – מישור של שטים אֶבֶל שמו"; שופטים יא, לג: "אבל כרמים – מישור כרמיא".
- ד. "אֶלוֹן" – שופטים ד, יא: "אֶלוֹן בצעננים – מִישָׁר אגניא, מקום מישור של בצעים"; שופטים ט, ו: "אֶלוֹן מְצַב – מישור קמתא. מישור שהיו בו מצבות"; שופטים ט, לג: "אֶלוֹן מעוננים – מישור מעונניא"; שמואל א י, ג: "אלון תבור – מישור תבור".
- ה. "בְּעֵל" – שופטים כ, לג: "בבעל תמר – במישור יריחו"; שמואל ב ה, כ: "בבעל פרצים – מישור פרצים"; מלכים ב ד, מב: "מבעל שלשה – בעל לשון מישור. והרבה במקרא".
- ו. "בֵּית פָּר" – שמואל א ז, יא: "מתחת לבית כר – מלרע לבית שרון";

- ישעיהו ל, כג: "כַּר – כבש. ל"א. מישור נרחב, כמו ככר הירדן (בראשית יב), וכמו כרמל – כר שהוא מלא תבואה". לפי זה, כר הוא קיצור של ככר, כמפורש לעיל.
- ז. "שָׁרוֹן" – ישעיהו לג, ט: "השרון – שם מחוז מרעה בהמות"; ישעיהו סה, י: "השרון – שם מחוז שהיה בארץ ישראל"; ירמיהו ה, י: "בְּשָׂרוֹתֶיהָ – לשון מישור"; יחזקאל כז, כה: "שָׂרוֹתַיךְ – לשון שרון ומישור. ודוגמתו: 'עלו בשרותיה' (ירמיהו ה, י)".
- ח. "בְּקָעָה" – "לבקעה – ארץ חלקה ושוה" (ישעיהו מ, ד).
- ט. "אור" – בראשית יא, כח: "אור כשדים – ומנחם בן סרוק פירש: אור – בקעה, וכן 'באורים כבדו ה' (ישעי' כד, טו)"; ישעיהו כד, טו: "על כן באורים – ומנחם אמר: אורים לשון נקיעים וסעיפים שהיו בורחים שם. וכן 'אור כשדים' (בראשית יא, כח) – בקעת כשדים".
- י. "אֵיל" – בראשית יד, ו: "אֵיל פֶּאֶרֶן – כתרגומו: מישור". בהמשך דבריו מבהיר רש"י את דעתו המרחיבה את ריבוי השמות הנרדפים למישור, ואלה דבריו: "ואומר אני: שאין איל לשון מישור, אלא מישור של פֶּאֶרֶן – אֵיל שמו, ושל ממרא – אלוני שמו, ושל ירדן – ככר שמו, ושל שטים – אבל שמו, אבל השטים, וכל בעל גד – בעל שמו. וכל מתורגמין מישור וכל אחד שמו עליו".
- אין רש"י בא לחלוק על התרגומים הארמיים, אלא מפרש את כוונתם. אמנם כל השמות הנרדפים למישור הם מישור, אך רובם הם שמות פרטיים לפי המקום. השם הכולל הוא "מישור" ויש שמות פרטיים של מישורים: ככר, כר, אבל, בעל, איל ואלוני. השמות האחרים: עמק, שרון, בקעה, אור הם אכן שמות נרדפים למישור.
2. "כַּפָּר הַפְּרָזִי" – שמואל א ו, יח: "ועד כפר הפרזי – כפר שאין לו חומה". ובכך, כַּפָּר=כָּפָר; פְּרָזִי – מקום ללא חומה, כמו שפירש רש"י ביחזקאל לח, יא: "פְּרָזוֹת – יושבי כפרים מאין חומה שבוטחים במעוזם ואינם יראים להתאסף אל ערי המבצר. פרזות – כמו 'מערי הפרזי אין חומה'".
3. "חֲצָרִים" – ישעיהו מב, יא: "חצרים תשב קדר – מדבר קדר שהם דרים עתה באוהלים ישאו קול וירונו. במדבר קדר שהם דרים עתה באהליהם יהיו ערים וחצרים קבועים". הסמכת חצרים לערים בדברי רש"י מלמדת שפירוש

"חצרים" הוא כפר, יישוב קבע קטן ומפורז. וכך בא בפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים א ד, לב: "וחצריהם – הכפרים". ייתכן שחצרים סמוכים הם לערי חומה.

4. "תנה" ו"חוות" – במדבר לב, מא: "חותיהם – כפרניהון". בהשוואה לכפר, לחצר-חצרים ולחוות יש גם כרך, עיר ועיירה. הגדרות למונחים אלה, אנו מוצאים בפירוש רש"י לתלמוד (בבלי, מגילה ג ע"ב): "כרך – כל כרך אינו אלא מקום שווקים שנכנסים שם מכל צד וגדול הוא יותר מעיר גדולה". וכך גם בפירושו לבבלי, כתובות קי ע"א: "כרך גדול מעיר. והוא מקום שווקים ומכל סביבו באים שם לסחורה, וכל דבר מצוי בו". וביחס בין שלושת המונחים – כרך, עיר ועיירה – הוא כותב בפירושו לבבלי, כתובות קג ע"א: "עיירות גדולות על הכפרים וכרכים גדולים מהן". אך מה הן עיירות? הגדרה לכך אנו מוצאים בפירוש רש"י לשופטים י, ד: "ושלשים עירים להם – ושלשים ערים בלא חומה להם, לכך נקרא עִירִים – לשון עיירות".
5. "ננה" – שמואל ב ז, ח: "מן הנוה – דיר הרועים, כמו (צפניה ב, ו): 'נות כרות רועים'". הגדרה זו מתאימה לכמה מקראות: ישעיהו סה, י: "והיה השרון לנוה צאן"; ירמיהו לג, יב: "ערינו נוה רועים, מרבצם צאן"; יחזקאל כה, ה: "ונתתי את רבה לנוה גמלים ואת בני עמון למרבץ צאן".
6. "ערבה" ו"מדבר" – ישעיהו נא, ג: "וערבתה – אף הוא לשון מדבר [...] אלא שהערבה כבר היה בה ישוב והוחרבה".
7. מונחים לאזורים בארץ:

- א. "נפה" – "נפות" – יהושע יא, ב: "ובנפות דור מים – פלכי דור. קינטדו"ש בלע"ז"; יהושע יב, כג: "לנפת דור – לפלכי דור"; מלכים א ד, יא: "נפת דאר – פלכי דאר".
- המונח "פֶלֶךְ", אחי פלג, פלח, מובנו: חלקת אדמה גדולה, חבל, מחוז וכדברי רש"י לתלמוד (בבלי, בבא בתרא כא ע"א): "הרבה מדינות בפלך אחד. והוא לשון איפרכיא, היפרכיא"⁷ (וכן בפירושו לבבלי, מכות ז ע"א).
- מונח דומה הוא "חלקה" משורש ח-ל-ק המקביל ל"פלג" – "פלך".
- ב. "כְּבֵרַת אֶרֶץ" – בראשית לה, טז: "ואומר אני שהוא שם מדת קרקע, כמו מהלך פרסה או יותר [...] ואונקלוס תרגם: 'כרוב ארעא' – כדי שיעור חרישת יום"⁸.

7. Eparchial. ראו ירושלמי, ברכות ט, א (יג ע"ב).

ג. "חֶבְלִי" – צפניה ב, ה: "חבל הים – סֶפֶר ימא. ולשון חבל מדת קרקע היא שמוֹדֵדִין בחבל"; צפניה ב, ז: "והיה חבל לשארית בית יהודה – והיה אותו גבול גורל לשארית בית יהודה"; רש"י לדברים ג, ד: "חבל ארגב – מתרגמינן: 'בית פלך טרכונא'. וראיתי תרגום ירושלמי במגילת אסתר קורא פלטין-תרכונין. למדתי: חבל ארגב – היפרכיא, היכל מלך, כלומר שהמלכות נקראת על שמה. וכן: 'את הארגוב דמלכים – אצל היכל מלך הרגו פקח בן רמליהו בן מנחם, למדתי שם נקראת שם היפרכיא". היוצא מדבריו שהמונח "חבל" הוא מחוז שלטוני, מחוז שבו ממוקם היכל המלך, הפלטין הוא הטרכונא.

ד. "מְדִינָה" – מונח זה מתורגם ביונתן "פלך", כתרגומו לאסתר ח, יז: "ובכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר" – "ובכל פילכא ופילכא ובכל קרְנָא וקרְנָא".

ובפירושי רש"י לתלמוד, גטין ב ע"ב: "א"נ באותה מדינה – כגון מעיר לעיר במדינה אחת. מדינה – קונטריד"א בלע"ז".⁹

רש"י בפירושו לבבלי, מגילה יג ע"ב מבחין בין מדינה למדינתא, כאשר: "מדינתא – מדינה קטנה".

"מדינה" היא משורש "דין", תחום שיפוט. לרוב שטח גדול הכולל חבל ערים, עיר או עיר ובנותיה. לעתים רחוקות המונח "מדינה" הוא גם יישוב קטן, כיוצא מהאמור בבבלי, יומא יא ע"א אודות שערי חצרות, שערי מדינות ושערי עירות. והקשה שם הרש"ש: "דהוה ליה למיתני עירות קודם למדינות!", ותירץ: "לענ"ד לפרש: 'מדינות' דהכא – עירות המוקפות חומה, ו'עירות' היינו בלי חומה [...]. ואף שברוב מקומות, שם 'מדינה' הונח על מחוז, כולל עירות רבות (פראוויני"ץ), לפעמים שמו בה לשם כרך פרטי".¹⁰

8 וראו גם רש"י לבראשית מח, ז. וכן מלכים ב ה, יט; רש"י לחבקוק א, ט: "מגמת פניהם".

9 Contrede בצרפתית עתיקה פירושה חבל ארץ. רש"י מזכיר לעז זה גם בפירושו לבבלי, נזיר ז ע"א בביאור המילה הארמית "אַוּנָא": "דבכל מקום מנו אווני מחוז של כרך שכולן תלויין לכרך ולשם השר תדיר ולשם פרעון המס. ואוונא – לועזין בני אדם קוטריד"א". ראו מ' קטן, אוצר הלעזים (להלן: אוצר הלעזים), ירושלים תשמ"ה, מס' 1208.

10 וכך גם בבבלי, בבא בתרא כא ע"א: "הרבה מדינות בפלך אחד".

ה. "מחוז" – רש"י לתהלים קז, ל: "מחוז – לשון גבול. ומנחם חיברו עם: 'וחזותכם את שאולי' (ישעיהו כח) [...] וכן: 'מחזה אל מחזה שלש פעמים' (מלכים א ז, ד). בתנחומא מצאתי".

המונח "מחוז" גזור משורש חו"ז, אחי חו"ץ וחצ"ץ. הגבל, גבול וחיץ הם כינויים למרחב ארץ המתוחם בגבולות ידועים. ומשורש זה גם האמור במלכים א ז, ד: "וּמְחֹזָה אל מחזה שלש פעמים". וכך כותב רש"י: "מחזה – לשון קצה. ומנחם כך פותרו וחברו אל 'מחוז חפצם' (תהלים קז, ל)". וכן כתב רש"י לישעיהו כח, טו: "ועם שְׂאוּל עשינו חוזה – גבול שלא יעברנהו, גבול הם וקיצונו של דבר". יש גם ש"מחוז" משמעו רובע בעיר, כפירוש רש"י לשופטים א, כו: "ואת היבוסים יושב ירושלים – מחוז היה בירושלים ששמו יבוסים".

ו. "גליל" – יהושע יג, ב: "גלילות פלשתים – מרק"א בלע"ז". המונח מרק"א בצרפתית עתיקה משמעו גבול, סָפָר.¹¹ וכך גם דברי רש"י ליחזקאל מז, ח: "אל הגלילה הקדמונה – לאמרק"א בלע"ז".¹² גם מונח גאוגרפי זה קשור למרחב אדמה בעל גבולות ברורים, גאוגרפיים, אקלימיים או שיפוטיים. כך הוא מחוז הגליל בצפון הארץ הקרוי בתנ"ך "ארץ הגליל" (מלכים א ט, יא) – הוא חלק הררי שגבולותיו טבעיים וברורים: עמק יזרעאל בדרום, נהר ליטאני בצפון, ים התיכון במערב ובקע הירדן במזרח. בנוסף לכך, תבליט הרים אלו הוא רכסי הרים גלולים וכרוכים זה בזה ומכאן ייחודו, ואולי גם בשל גבהיו הוא נראה גלוי, משרש גל"ה המקביל לגל"ל.

רש"י מזהה אתרים בשמות אחרים

לפעמים רש"י מזהה שם אתר מקראי אחד בשם נוסף. הזיהוי בא בשתי דרכים: (1) בשם מקראי אחר; (2) בשם מאוחר בתר מקראי.

11 אוצר הלעזים, מסי' 543.

12 וראו רש"י לבראשית מט, יג: "לחוץ ימים [...] מרק"א בלע"ז".

בשם מקראי אחר

רש"י נוהג לזהות שם מקראי אחד בשם מקראי נוסף, והוא עושה זאת בשלוש דרכים: בקביעה קטגורית מבלי לציין את מקורותיו, בציון המקור המוכיח זאת, תוך נימוק סיבת השם הנוסף.

זיהוי קטגורי

- א. ישעיהו ל, ד: "ומלאכיו חָנַס יגיעו – היא תחפנחס". קביעתו של רש"י היא בעקבות זיהויו של יונתן: "ואזגדוהי עד תחפנחס מטו". שם העיר "חנס" מוזכר רק במקור זה במקרא. היא היתה בירת מלכי השושלת ה-ט' וה-י¹³ ושכנה במצרים התיכונה. בתעודות לא מצריות היא קרויה "ח-נ-א-נ-ס", ובכתבי הרודוטוס: "אנוסיס". האם זיהויו של יונתן ובעקבותיו רש"י נבע מצליל קרוב של השמות?
- ב. יחזקאל כז, כג: "אשור כְּלָמֵד – י"ת מדינן אשור ומדי". ובכן, "כלמד"=מדי. "כְּלָמֵד" מוזכרת לאחר חרן וכנה ועדן ושבא ואשור, שעמן סחרה צור. גם שם זה יחידאי הוא, וזיהויו של יונתן שוב על פי הצליל הקרוב ל"מדי". יש המפרשים "כלמד" – כל מדי.
- ג. בראשית י, ב: "ותירס – זו פרס". זיהויו זה מתבסס על האמור בבראשית רבה לו, א: "ר' סימון אמר תירס זו פרס". אולי גם כאן, הצליל הקרוב קבע את הזיהוי.
- זיהויים אלה של רש"י מתבססים על מקורות קודמים, תרגום ארמי או ספרות חז"ל, כאשר המכנה המשותף להם הוא זיהויו המתבסס על קרבה פונטית: חנס – תחפנחס, כְּלָמֵד – מדי, תירס – פרס.

זיהוי בשם מקראי אחר מוכח

- א. בראשית יד, ז: "בחצצון תמר – הוא עין גדי. מקרא מלא בדברי הימים ב (כ, ב)". וכך לשון הפסוק: "ויבואו ויגידו ליהושפט לאמר בא עליך המון רב מעבר לים מארס והנם בחצצון תמר היא עין גדי".

- ב. בראשית כב, א: "ארץ המוריה – ירושלים. וכן קורא אותה בדברי הימים ב (ג, א)". וכך לשון הפסוק: "ויחל שלמה לבנות את בית ד' בירושלם בהר המוריה".
- ג. דברים יב, ל: "אלוני מורה – שכס הוא שנאמר (בראשית יב, ו) עד מקום שכס עד אלוני מורה".¹⁴
- ד. יהושע כא, יח: "ואת עֲלְמוֹן. ובדברי הימים א (ו, מה) 'ואת עֲלְמוֹת', הוא בחורים, שיונתן מתרגם אותם עלמות". תרגום יונתן: "ואת עלמת – ואת עלמות". ובספר שמואל ב טז, ה תרגם: "ובא המלך דוד עד בחורים – ואתא דוד מלכא עד עלמת".¹⁵ ובכך, עלמת=עלמות; בחורים=עלמת; עלמת=עלמות=בחורים. תוכן פסוקנו זהה לאמור ברשימה של דברי הימים א (ו, מה), ולכן עלמוֹן=עלמת.¹⁶
- ה. יחזקאל מז, יט: "עד מי מריבות קדש – היא מדבר צין". אין רש"י מפנה אותנו למקור זיהוי, אך מקראות מפורשים יש: במדבר כז, יד: "הם מי מריבת קדש מדבר צין", וכן דברים לב, נא: "במי מריבת קדש מדבר צין". וכבר כתב רש"י זיהוי זה ביהושע א, ד: "מהמדבר והלבנון הזה – הוא מדבר קדש מדבר צין". ובתהלים כט, ח הוא כותב זיהוי זה בצד שמות נוספים: "יחיל ד' מדבר קדש – הוא מדבר סיני, כמו שאמרו רבותינו במס' שבת: חמשה שמות נקראו לו: מדבר סיני, מדבר צין, מדבר קדש, מדבר קדמות, מדבר פארן".

רש"י נותן טעם לזיהוי של השם האחר

- א. שופטים א, טז: "מעיר התמרים – ת"י: מקרית יריחו, לפי שהיו בה תמרים רבים נקראת כן. ובא במפורש בתורה: 'בקעת יריחו עיר התמרים' (דברים לג, ד). וכך גם בדברי הימים ב כח, ט: 'ויביאום יריחו עיר התמרים'". יריחו נקראת גם "תמר" בשופטים כ, לג: "ויערכו בבעל תמר – במישר יריחו" (רש"י בעקבות יונתן). שם מקוצר זה ליריחו מצאנוהו גם בגבול הדרומי

14 ותמיהה היא מדוע בבראשית יב, ו כותב רש"י: "אלון מורה – הוא שכס", והרי מאותו פסוק הוכיח רש"י שאלוני מורה הוא שכס!

15 וכך תרגם יונתן גם בשמואל ב יט, יז, וכך פירש גם רד"ק.

16 לדוגמה נוספת ראו רש"י שמואל ב ו, ב: בעלי יהודה=קרית יערים=בעלתה (דברי הימים א יג, ו; יחזקאל מז, טו).

- העתידי ביחזקאל מז, יט ושם מח, כח. בשני המקורות האלה כתב רש"י שהיא עיר התמרים, יריחו.
- ב. שופטים יח, כז: "ליש – שם העיר. ובספר יהושע (יט, מז) קורא שמה 'לשם' ע"ש שמצאו שם אבן טובה ששמה לשם. והיא היתה על החושן לשבט דן, שמו כתוב על לשם, וידעו שבאמת היא נחלתם".
- ג. שמואל ב ח, א: "מתג האמה – ובדברי הימים א (יח, א) כתיב: 'ויקח דוד את גת מיד פלשתים'. והיא נקראת מתג האמה ע"ש שהיא מקל רודה בכל הפלשתים, מטרופולין של מלכים, שלא מצאנו בכל סרני פלשתים: בעזה ובאשדוד ובעקרון ובאשקלון שם מלכות אלא בגת מצינו אכיש מלך גת".
- ד. דברי הימים ב ח, ד: "ויבן את תדמר במדבר – ובמלכים א (ט, יח) כתיב 'את תמור' ותדמור קרינן. וזהו ששנינו ביבמות (טז ע"א): 'אין מקבלים מן התרמודים'. ובב"ר בפרשת עקידה מפרש שעזרו לשונאיהם של ישראל. ולפי שהמירו עצמם ונתחלפו לרעה בסוף, על כן נכתב במלכים 'תמור', לשון 'תמורה', שהיה להם לעשות לישראל חסד שעשה עמהם שלמה שבנה להם כרך תדמור, ומשום שלמה לא נכתב כאן תמור אלא תדמור".¹⁷

זיהוי מקום בשם אחר בתר מקראי

- לעתים רחוקות רש"י מזהה שם אתר מקראי בשם מאוחר, כפי שזיהו אותו התרגומים או חז"ל:
- א. ירמיהו מו, כה: "זא – אלכסנדריה רבתי".
- ב. ירמיהו נב, ט: "רבלתה – היא אנטיוכיה". במדבר לד, ח רש"י מזהה את "לבא חמת – זו אנטיוכיה", ואין כאן סתירה, כי בנבואת יחזקאל (יא, ב) על ראשי העם "החושבים און והיועצים עצת רע", הוא אומר: "בחרב תפלו, על גבול ישראל אשפוט אתכם". ועל כך כותב רש"י: "על גבול ישראל – בסוף הגבול, והוא רבלה – ארץ חמת, היא אנטיוכיה שבו נשפט צדקיהו ביד נבוכדנצר [...]. והיא סוף הגבול שנאמר במרגלים ובכמה מקומות 'עד לבוא חמתי' (במדבר יג, כא)".

17 דוגמות נוספות: שמות יד, ב – "פי החירת"; יהושע כד, ל – "תמנת סרח"; שמואל א ג, ה – "גבעת האלהים"; ישעיהו יט, יח – "עיר ההרס"; ירמיהו יט, ב – שער החרסית"; יהושע ד, טו – "בית און"; שיר השירים ח, יא – "בעל המון".

רבלה הייתה אפוא בקצה הגבול של ארץ חמת, ומכאן הזיהוי רבלה-לבוא חמת-אנטיוכיא.

ג. צפניה א, י-יא: "יושבי המכתש – טבריא".

ד. עובדיה א, כ: "לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת [...] ואומרים הפותרים: צרפת היא המלכות שקורין פרנצ'א בלע'ז, ספרד – ת"י אספמיא"¹⁸.

רש"י ממעיט בזיהויים של שמות בתר מקראיים בהשוואה למשל לתרגומים הארמיים.¹⁹ נשאלת אפוא השאלה: מדוע דווקא במקומות מועטים אלה ראה רש"י צורך לתת לפנינו זיהוי באמצעות שמות מאוחרים?

רש"י ממקם אתרים ויישובים במפת הארץ

המיקום במפה נובע מהמקרא

א. בראשית יב, ח: "מקדם לבית אל – במזרחה של בית אל, נמצאת בית אל במערבו והוא שנאמר: 'בית אל מים'".

אחת מתחנות מסעותיו של אברהם בכנען תוארה גאוגרפית כך: "בית אל מים והעי מקדם". כלומר החנייה הייתה בין בית אל שהיתה במערבו לעי שהייתה במזרחו, כך: עי<----*---->בית אל.

וכך גם פירש ביהושע ח, ט: "מים לעי – שהעי מקדם לבית אל, ובית אל מים לעי".

ב. יהושע י, יב: "וירח בעמק אילון – אותו פעם היה הירח עומד כנגד עמק אילון. והוא רחוק מגבעון, שהרי גבעון בגבול בנימין ואילון בגבול דן". אילון – עיר בנחלת דן (יהושע יט) על הגבול שבין ארץ יהודה לארץ פלשתים. גבעון לעומתה נמצאת בנחלת מטה בנימין (יהושע יח). מכאן קביעתו של רש"י "עמק אילון והוא רחוק מגבעון".

ג. מלכים א יב, כא: "ואת שבט בנימין – העומדים על הגבול. שיהודה ובנימין היה גבולם סמוך זה לזה". עם פילוג המלוכה לאחר מות שלמה, הומלך ירבעם בן נבט על שבטי הצפון, ואילו רחבעם בן שלמה מלך על יהודה ובנימין. דווקא בנימין כי: "יהודה ובנימין היה גבולם סמוך זה לזה".

18 דוגמות נוספות: בראשית מא, א – "יאור – נילוס" וכן יהושע יג, ג – "מן השיחור – הוא נילוס"; ירמיהו כה, כד – "מלכי ערב – ערביא".

19 ראו למשל דרכו של תרגום אונקלוס בנידון: ד' רפל, "שמות גאוגרפיים ושמות עמים בתרגום אונקלוס", בית מקרא צד (תשמ"ד), עמ' 67-84.

ד. ישעיהו י, כח-לב: בפסוקים אלו מתואר מסע סנחריב לכיבוש ירושלים, כשבדרכו הוא עובר בתוואי של יישובים, המתחיל בְּעֵיִת ומסתיים בירושלים וכדברי רש"י: "מונה והולך מסעות שנסע סנחריב ובא על ערי יהודה לבא ירושלים ביום מפלתו: עית, מגרון ומכמש, רמה, גבעת שאול, בת גלים, לישא, ענתות, מדמנה, גבים – כולם מקומות הן".

מיקום גאוגרפי-טופוגרפי של המקום

יש שרש"י עומד על סתירות במיקומו של אתר או מבחינה טופוגרפית או מבחינה גאוגרפית ונותן פתרונות לכך, ויש שמעמידנו על מקומו הטופוגרפי של אתר.

סתירות טופוגרפיות או גאוגרפיות

א. בראשית לז, יד: "וישלחהו מעמק חברון – והלא חברון בהר, שני (במדבר יג, כב): 'ויעלו בנגב ויבא עד חברון', אלא מעצה עמוקה של אותו צדיק הקבור בחברון, לקיים מה שנאמר לאברהם בין הבתרים: 'כי גר יהיה זרעך' (בראשית טו, יג)".

ב. בראשית לח, יג: "עולה תמנתה – ובשמשון הוא אומר: 'וירד שמשון תמנתה' (שופטים יד, א)? בשיפוע ההר היתה יושבת (בבלי, סוטה י ע"א), עולין לה מכאן ויורדין לה מכאן". וכך כתב רש"י לבבלי, סוטה י ע"א: "שהיתה מיושבת באמצע ההר. הבא לה מראש ההר – יורד, הבא לה מרגלי ההר – עולה".

ג. שמואל א י, ב: "עם קבורת רחל בגבול בנימין – והלא קבורת רחל בגבול יהודה בבית לחם? אלא עכשיו הם בקבורת רחל, וכשתפגע בהם תמצאם בגבול בנימין בצלצח. כך שנויה בתוספתא דסוטה (יא, יג)".

ד. שמואל ב יח, ו: "ביער אפרים – ומהיכן היה יער לאפרים בעה"י מזרחה, שלא ניתן שם חלק אלא לבני גד ולבני ראובן ולמנשה? אלא מתוך שהתנה יהושע שיהיו מרעין בחורשין, והיה אותו היער סמוך לאפרים, אלא שהירדן מפסיק, והיו מרעין שם בהמותיהם, היה נקרא יער אפרים".

במרד אבשלום, דוד ומחנהו עברו את הירדן מזרחה (שמואל ב יז, כב), ושם נערכה המלחמה בין צבא דוד וצבא אבשלום. כיצד אפוא כותב פסוקנו הנידון "ויצא העם השדה לקראת ישראל ותהי המלחמה ביער אפרים"? והרי

נחלת אפרים היא במערב הירדן! על כך באה תשובת רש"י הלקוחה מדברי חז"ל בבבלי, בבא קמא פא ע"א.

מיקום אתר מבחינה טופוגרפית

ראשית, רש"י בעקבות חז"ל קובע שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות, שירושלים גבוהה בכל ארץ ישראל ושהר הבית גבוה בירושלים.²⁰ מעבר לקביעה כוללת זו, יש שרש"י קובע את מיקומם הטופוגרפי של ישובים או אתרים על פי שמם או רמז בשמם.

א. יהושע יט, יב: "כסלות תבור – אומר אני שהוא לשון כסלים, לא בגבהו ולא בשיפולו, אלא בשיפועו וסמוך לאמצעו, קרוב לצד אחריים ומלצד פניו, כדרך שהכסלים עומדות בבהמה. ובמקום שהוא אומר 'אזנות תבור' (יהושע יט, לד) – סמוך לראשו במקום האזנים".

ב. זכריה יד, י: "מגבע לרמון נגב ירושלים – שנינו בתוספתא דסוטה (יא, יד): נגב ירושלים – מישור הוא, וגבע רמון – טרשין וקרקשין. וכן פתרונו: מגבע לרמון שהוא מקום הרים, משם יתחילו להיות נהפכין לערבה ולמישור ויהיו דומין לנגב ירושלים שהוא מישור".

ג. שמואל א יג, כג: "אל מעבר מכמש – הפלשתים היו חונים במכמש, ומכמש בהר, וישראל בעיר ששמה גבע, וגבע היתה בראש ההר. ושני הרים היו זה כנגד זה והגיא ביניהם, כמו שאמור בענין. ומצב פלשתים נגש אל עבר מכמש שלצד גבע אל הגיא שביניהם".²¹

יש לציין שגם התנ"ך בשני מקומות נותן סימני היכר ופרטים לא מעטים כדי לזהות את מקומו של אתר מסוים. בשני המקומות מדובר באתר פולחני:
א. דברים יא, כט–ל: "ונתת את הברכה על הר גרזים ואת הקללה על הר עיבל. הלא המה בעבר הירדן, אחרי דרך מבוא השמש, בארץ הכנעני היושב בערבה מול הגלגל אצל אלוני מורה". וכדברי רש"י: הלא המה – נתן בהם סימן; אחרי – אחרי העברת הירדן, הרבה והלאה למרחוק; דרך מבוא השמש –

20 ראו מאמרי "ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות", שמעתין 161 (תשס"ה), עמ' 141–148.
21 דוגמות נוספות: רש"י ויקרא טז, ח – "עזאזל"; יהושע יח, יג – "לזוה"; ירמיהו מח, מה – "בצל חשבון"; זכריה י, יא – "ועבר ביס צרה".

להלן מן הירדן לצד מערב; מול הגלגל – רחוק מן הגלגל; אלוני מורה – שכם.²²

הצורך בכל הסימנים הללו נובע מכך שבני ישראל עומדים בעברו המזרחי של הירדן, ואינם מכירים את מערב ואת דרכיו, ואף על פי כן הם נדרשו לערוך טכס זה מייד בכניסתם לארץ, כפי שאכן עשו יהושע ובני ישראל (יהושע ח, ל–לה).

ב. שופטים כא, ט: "ויאמרו הנה חג ה' בשילו מימים ימימה אשר מצפונה לבית אל מזרחה השמש למסילה העולה מבית אל שכמה ומנגב ללבונה". ומפרש רש"י: "מזרחה השמש למסלה – במזרחה של מסילה. שילה בצפונה של בית אל ובדרומה של לבונה, ובמזרחה של מסילה העולה מבית אל שכמה". תיאור מפורט זה נצרך כיוון ששילה חרבה בסוף תקופת השופטים, וכשהספר נכתב מקומה נשכח. תיאור מפורט זה אינו מפי זקני העדה, אלא הסופר²³ הוא שהוסיף פרטים על מיקומה של שילה.

משמעויות של שמות אתרים ויישובים בפירושי רש"י

יחסית לפרקים הקודמים, פרק זה תופס כר די נרחב בהתייחסות רש"י למשמעויות השמות הגאוגרפיים. הוא עושה זאת בפנים שונות: (1) משמעות על שם המאורע; (2) משמעות אחת לשם; (3) שתי משמעויות לשם; (4) משמעות סמלית; (5) "לפי שמו – קללתו".²⁴

משמעות על שם המאורע

א. במדבר יד, מה: "עד החרמה – שם המקום נקרא ע"ש המאורע". וכך לשון הפסוק: "וירד העמלקי והכנעני היושב בהר ההוא ויכום ויכתום עד החרמה". על איזה מאורע מדבר רש"י? יש לדון בשאלה אם המאורע המדובר הוא זה שבו העמלקי והכנעני הכו את ישראל עד חרמה, ואותו מזכיר משה לפני מותו: "ויכתו אתכם בשעיר עד חרמה" (דברים א, מד), או שמא מדובר באירוע המסופר במדבר כא, ג, שבו ישראל השמידו את ערי הכנעני, ושם נאמר "ויקרא שם המקום חרמה".

22 על סימנים אלה ראו בבלי, סוטה לג ובראשית רבה מד, ה.

23 לפי הברייתא בבבלי, בבא בתרא יד ע"ב: "שמואל כתב ספרו ושופטים ורות".

24 יש גם מקומות המתפרשים על פי נוטריקון או גימטרייה.

כנעני זה המוזכר כאן, זוהה על ידי ת"י ורש"י כעמלק: וישמע הכנעני – ועמלק מעולם רצועת מרדות לישראל; יושב הנגב – זה עמלק שנאמר (במדבר יג, כט): "עמלק יושב בארץ הנגב" ושנה לשונו לדבר בלשון כנען. בראשית תקופת השופטים הכו שבטי יהודה ושמעון את הכנעני יושב צֶפֶת, החרימוה וקראו את שמה גם כן חרמה. צפת זו אינה צפת הגלילית אלא עיר דרומית בנחלת שמעון²⁵.

ב. יהושע ה, ג: "גבעת הערלות – ע"ש המאורע נקרא שנעשה כמין גבעה".

ג. שופטים ב, א: "אל הבוכים – נקרא המקום כן לפי שבכו שם כמו שאמר".

ד. שופטים טו, יט: "עין הקורא – מעין שבא ע"י זעקת הקורא אל ה' ". רש"י התייחס למשמעויות אלה על שם המאורע, כי זה אמנם משתמע מהקונטקסט, אך אין הפסוקים כותבים את הדבר במפורש, כמו למשל בשם "בעל פרצים".

בשמואל ב ה, כ: "ויבא דוד בבעל פרצים ויכס שם דוד ויאמר פרץ ה' את אויבי לפני כפרץ מים על כן קרא שם המקום ההוא בעל פרצים".

אמנם המיוחס לרש"י לדברי הימים א יד, יא פירש את משמעות "בעל פרצים", אף שגם שם הפסוק כתב במפורש את הנימוק, אך אין כוונתו לפרש את משמעות השם, אלא לאזכור השם "בעל פרצים" טרם הניצחון, ולכן כתב: "ויעלו בבעל פרצים – שנקרא אחרי כן בעל פרצים ע"ש מעשה אשר פרץ"²⁶.

משמעות אחת לשם

קרוב לחמישים שמות אתרים ויישובים נתבארו במשמעות אחת בלבד בפירושי רש"י. להלן אחדים מהם.

ארצות ויישובים

א. בראשית ו, יז: "ואני הנני מביא [...] לכך נקרא ישנער" – שנערו שם כל מתי מבול".

25 העיר חרמה מוזכרת עוד כמה פעמים במקרא: יהושע יב, יד; טו, ל; יט, ד; שמואל א ל, ל; דברי הימים א ד, ל.

26 כך שיטת רש"י גם לגבי שמות בני אדם. ראו בספרי: שיטתו הפרשנית של רש"י, ירושלים תשנ"ה, עמ' 226.

- ב. שמות יד, ב: "ויחנו לפני פי החירת – הוא פיתם, ועכשיו נקרא פי החירת שנעשו שם בני חורין (מכילתא, פרשת בשלח, מסכתא דויהי פ"א) והם שני סלעים גבוהים וזקופים, והגיא שביניהם קרוי פי הסלעים".
- ג. שופטים יח, כז: "ליש – שם העיר. ובספר יהושע קורא שמה 'לשם' ע"ש שמצאו שם אבן טובה ששמה לשם, והיא היתה על החושן לשבט דן, שמו כתוב על לשם, וידעו שבאמת היא נחלתם".
- ד. מלכים ב יד, ז: "יקתאל – שהיתה לו לקיהוי שיניים, כמו שכתוב (דברי הימים ב כה, יד) 'אחרי בוא אמציהו מהכות את אדומים ויבא את אלהי בני שעיר לאלהים ולפניהם ישתחוה וגו'" והוכיחו הנביא ואמר לו: 'ידעתי כי יעץ אלהים להשחיתך' (דברי הימים ב כה, טז). ומה היא העצה? שהשיאו להתגרות במלך ישראל".
- ה. במדבר לג, יח: "ויחנו ברתמה – ע"ש לשון הרע של מרגלים שני (תהלים קכ, ג-ד): 'מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים'".

בדוגמות אלו ואחרות השמות שנדרשו משמעויותיהם אינם השמות המקוריים אלא הם משמשים כתיאור לשם הראשון ולכן נדרשו. כך: בבל – שנער, פיתם – פי החירת, ליש – לשם, הסלע (סלע אדום, פטרה) – יקתאל, קדש ברנע – רתמה, שהרי מקדש ברנע נשלחו המרגלים שדיברו סרה בארץ ישראל (במדבר לב, ח).²⁷

אתרים שאינם יישובים

- א. בראשית ב, יא-יד: "גיחון – שהיה הולך והומה והמייתו גדולה מאוד, כמו: 'כי יגחי' (שמות כא, כח) שמנגח והולך והומה.²⁸ פרת – שמימיו פרין ורבין. חדקל – שמימיו חדין וקלין", וכפי שכתב רש"י בפירושו לבבלי, ברכות נט ע"ב: "חדין – חריפין מיא. וקלין – לשקול מאזנים וטובים לשתות שאין מכבידין את הגוף".

27 כך גם לגבי שמות בני אדם ועוד, ראו בספרי הנ"ל, עמ' 227-239. דוגמות נוספות: בראשית כד, י – ארם נהרים; בראשית יד, טו – חובה; שם כא, לא – באר שבע; יהושע כד, לו; שמואל א י, ב – צלצח; שמואל ב י, ה – גבעת האלהים; שמואל ב ח, א – מתג האמה; מלכים א ט, יג – ארץ כבול ועוד.

28 והשם גיחון הוא גם שם המעיין שהטה חזקיהו המלך אל תוך ירושלים לקראת מצור סנחריב על העיר (דברי הימים ב לב, ל; שם לג, יד).

- ב. ויקרא טז, ח: "עזאזל – הוא הר עז וקשה (בבלי, יומא סז ע"ב), צוק גבוה, שנאמר 'ארץ גזרה' (ויקרא טז, כב) – חתוכה".
- ג. בראשית יד, ג: "עמק השדים – כך שמו ע"ש שהיו בו שדות הרבה".
- ד. שופטים ג, כו: "השעירתה – יער דק ועב [...] וטוב הוא להחבא. והרבה יש בסדר זרעים שענפי אילן דקים קרויין שער".
- ה. שופטים ד, יא: "אלון בצעננים – מישר אגניא – מקום מישר של בצעים, והוא אגניא – גבים, כמין גומות שמים נקבצים שם, אגני דארעא מקרוין".²⁹
- אין לשמות אלו שם אחר, אך צלילם העברי גרם להתייחסות למשמעותם.³⁰

שתי משמעויות להבנת השם

כשנים עשר מקומות נתפרשו ברש"י בשתי משמעויות ויש צורך בשתייהן.

ארצות ויישובים

- א. בראשית יד, ז: "עין משפט היא קדש. ע"ש העתיד, שעתידין משה ואהרן להשפט שם על עסקי אותו העין, והם מי מריבה. ואונקלוס תרגמו כפשוטו – מקום שהיו בני המדינה מתקבצים שם לכל משפט".
- חוסנו של פירוש א' בכך שהוא מבהיר את שני חלקי השם "עין משפט", חולשתו בכך שבפרשת חטא משה ואהרן (במדבר כ, א-יג) לא נזכר אף לא פעם אחת אזכור של המלה "עין" או "מעין" אלא רק "מי מריבה".³¹ מכאן הצורך בפירושו של אונקלוס שהוא כפשוטו – מקום המשפט של בני הסביבה.
- המלה "עין" המרכיבה את השם, פירושה עיון והעמקה באירועים המשפטיים הבאים לפני השופטים, ובלשון התרגום: "פלוג דינא". פירוש זה מתבסס על אטימולוגיה לא מקראית אלא חז"לית. כמו כן דווקא הפירוש הראשון המתייחס לעתיד יש לו על מה לסמוך, שהרי גם "שדה העמלקי"

29 דוגמות נוספות: בראשית יד, יז – עמק שוה; יהושע כד, ל – הר געש; יהושע ב, ז – על המעברות; שם טו, ז; שמואל ב יז, יז; מלכים א א, ט – עין רוגל; שמואל א י, ה – גבעת המורה; שם יג, יח – גיא הצבועים ועוד.

30 ראו בספרי, שיטתו הפרשנית של רש"י (לעיל הערה 26), עמ' 246–247.

31 במדבר כ, יג, כד; דברים לג, ח; שם לב, נא; שמות יז, ז; תהלים פא, ח; שם קו, לב; שם צה, ח; יחזקאל מח, כח; שם מז, יט.

- המוזכר בעניין נקרא על שם העתיד כי "עדיין לא נולד עמלק ונקרא ע"ש העתיד" (רש"י).
- ב. בראשית לו, יז: "נלכה דותינה – לבקש לך נכלי דתות שימיתוך בהם. ולפי פשוטו שם מקום הוא. ואין מקרא יוצא מידי פשוטו".
- רש"י מזהה את האיש, שאותו פגש יוסף כמלאך גבריאל (פסוק טו). גם יוסף חש שהוא אינו סתם איש, כי הרי הוא שואלו בביטחון: "איפה הם רועים", ואינו מנסח שאלתו בלשון שמא, אולי יודע הוא היכן הם רועים. תשובת המלאך ליוסף פותחת במלים "נסעו מזה". אין זו תשובה לשאלת יוסף ואין בה כל חידוש. תשובת המלאך מביעה היסוס וספק: "נסעו מזה כי שמעתי אומרים נלכה דותינה". היה לו לומר: "הלכו דותינה!"
- המדרש שהביא רש"י בראש דבריו עונה על שאלות אלו. אין כאן תשובה של מורה דרך לתועה במדבר, אלא אזהרה מרומזת: "הסיעו עצמן מן האחורה", וזאת למה? "כי שמעתי". המילית "כ"י" היא מילת סיבה – מפני ששמעתי אומרים שהם מבקשים נכלי דתות שימיתוך בהם. מאידך גיסא, פירוש הפשוט הוא עובדה, שהרי מצאנו גם במלכים ב ו, יג שם זה ללא כל קשר לנכלי דתות, ומכאן הצורך בפירוש הכפול.
- ג. שמואל א א, א: "מן הרמתים צופים – שתי רמות היו שצופות ורואת זו את זו. וי"ת צופים – מתלמידי נביאיא".
- הקושי בפירוש א': היה לו לומר "רמתיים צופות", שהרי רמות לשון נקבה הן! הפירוש השני רואה בשני מרכיבי השם סמיכות, רמתיים של צופים, נביאים, אך אינו נותן מענה לשם הזוגי "רמתיים".³²

אתרים שאינם יישובים

- א. בראשית ב, יא: "פישון – הוא נהר מצרים וע"ש שמימיו מתברכין ועולין ומשקין את הארץ נקרא פישון, כמו: 'ופשו פרשיו' (חבקוק א, ח). ד"א פישון – שהוא מגדל פשתן, שני על מצרים: 'ובשו עובדי פשתים' (ישעיהו יט, ט)".
- רש"י הכיר את השם "נילוס" ליאור מצרים.³³ יש עוד שמות לנהר מצרים: יאור ושיחור, אם כי השם הבסיסי הוא "יאור", כדברי רש"י לבראשית מא,

32 דוגמות נוספות: רש"י לבראשית כה, כ; יהושע כד, ל; ישעיהו ל, כג; שם יט, יח; תהלים סח, לב.

33 רש"י לבראשית מז, י; שם נ, ג; שמות לב, ד; יהושע יג, ג ועוד.

א: "על היאור – כל שאר נהרות אינם קרויים יאורים חוץ מנילוס מפני שכל הארץ עשויה יאורים יאורים בידי אדם ונילוס עולה בתוכם ומשקה אותם". מכאן שהשם "פישון" הוא שם מתאר, ולכן נדרש בשתי משמעויות. רש"י דורש את ארבעת שמות הנהרות לשבח ולברכה, ועל כן הפסוק אינו מזכיר שם הנהר המצרי בשמו הידוע "יאור" אלא בשם המביע שבח וברכה, בשתי המשמעויות שהביא רש"י.³⁴ הפירוש הראשון מוקשה, שהרי יש עוד הרבה נהרות שגואים ומשקים את הארץ! גם על הפירוש השני קשה, שהרי בפישון אין תי"ו של פשתן!

ב. בראשית נ, י: "גרן האטד – מוקף אטדין היה. ורבותינו דרשו ע"ש המאורע שבאו כל מלכי כנען ונשיאי ישמעאל למלחמה וכיון שראו כתרו של יוסף תלוי בארונו של יעקב, עמדו כולן ותלו בו כתריהם והקיפוהו כתרים כגורן המוקף סייג של קוצים (בבלי, סוטה יג ע"א)". אין ספק שאין מדובר כאן בסתם גורן פרטית, אלא בגורן מוכרת ומיוחסת השייכת בוודאי לאחד משועי המקום, מלך או שר, כמו "גרן ארונה היבוסיי" (שמואל ב כד, כג), או בגורן ציבורית גדולה כמו זו שבשומרון שבה ישבו מלך יהודה ומלך ישראל (מלכים א כב, י). גם האטד אינו סתם שיח קוצני אלא מיוחד היה בגובהו ושימש גדר וסייג לגורן המלאה תבואה או דגן. גורן זו הייתה בגבול כנען, שם עמדו באי ההלוויה לשאת דברי הספד טרם כניסתם לארץ ההבטחה. הקושי בפירוש א' הוא: מה הטעם באזכור המקום בעל השם המוזר הזה בהקשר להספד על מות יעקב? כמו כן, "גרן האטד" זוהי צורת סמיכות שפירושה גורן של האטד. על כך מקשה הגמרא בסוטה: "וכי גרן יש לו לאטד?", או במובן אחר כפירוש רש"י: "וכי דרך לאסוף אטדים ולעשות מהן גורן?". דרשת חז"ל עונה על בעיות אלה: "מלמד שהקיפוהו כתרים לארונו של יעקב כגרן זה שמקיפין לו אטד", וזוהי מחווה של כבוד.

משמעויות סמליות

יש ששמות אתרים או יישובים מתפרשים ברש"י על דרך הדרש כשמות סמליים לאירועים ומעשים שנעשו בהם.
א. דברים א, א: "אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל בעבר הירדן, במדבר בערבה מול סוף בין פארן ובין תפל ולבן וחצרות ודי זהב". רש"י אינו

34 ראו פרשני רש"י לפסוק זה: לבוש האורה ושפתי חכמים.

אומר בפשטות שאלה הם שמות מקומות שבהם עברו בני ישראל, אלא הוא דורשם כשמות סמליים, שמות המסמלים את חטאי ישראל במדבר באירועים השונים. ערב הכניסה לארץ, היו בני ישראל בערבות מואב ושם דבר משה אליהם. מהו אפוא "במדבר, מול סוף בין פארן ובין תפל" וכו' שאינם רלוונטיים למקום הימצאם עתה? על כן פירשם רש"י במשמעות סמלית, כאשר האות בי"ת המצויה בראשי המלים אינה בי"ת המציינת מקום, אלא בי"ת הסיבה.³⁵

במדבר – בשביל מה שהכעיסוהו במדבר.

בערבה – בשביל הערבה שחטאו בבעל פעור בשטים בערבות מואב.

מול סוף – ע"ש מה שהמרו בים סוף בבואם לים סוף.

בין פארן ובין תופל ולבן – הוכיחן על הדברים שתפלו על המן שהוא לבן [...] ועל מה שעשו במדבר פארן ע"י המרגלים.

וחצרות – במחלוקתו של קורח. ד"א [...] מה שעשיתי למרים בחצרות בשביל לשון הרע ואתם נדברתם במקום.

ודי זהב – הוכיחן על העגל שעשו בשביל רוב זהב שהיה להם.

מלבד הסיבה שהזכרנו, שבערבות מואב דיבר אליהם משה ולא בכל המקומות האלו, רש"י מצטט את דברי ר' שמעון בר יוחאי האומר: "חזרנו על כל המקרא ולא מצינו מקום ששמו תפל ולבן",³⁶ ומכאן פנייתו למשמעויות סמליות.

ב. שמואל ב ג, כו: "מבור הסירה – שם מקום. ורבותינו אמרו: בור וסירה גרמו לו לאבנר שייהרג: על שלא החזיק דברי דוד בצפחת המים אשר לקח מראשותיו של שאול, וגם על כנף המעיל של שאול, אמר: שמא אחד מן הסירים נאחז בו וקרעו". פירושו הראשון של רש"י: "שם מקום" מצפון לחברון, ונקרא כך כנראה על שם היות סביבת הבור מלאה בסירים-קוצים, או משום בור שאחסן בתוכו סירים-קוצים. הצורך בפירוש הסמלי המדרשי נובע מכך שאין חשיבות להזכיר מהיכן בדיוק השיבו את אבנר. על כן דרשו חז"ל (בבלי, סנהדרין מט ע"א) ובעקבותיהם רש"י: "בור וסירה גרמו לו לאבנר שיהרג".

35 כדוגמת האמור בבראשית יח, כח: "התשחית בחמשה את כל העיר"; בראשית כט, כ: "ויעבד יעקב ברחל שבע שנים"; יונה א, יד: "אל נא נאבדה בנפש האיש הזה".

36 אבות דר' נתן נוסחה א לד, א.

ג. שמואל ב כג, ח: "עדינו העצני – כשעוסק בתורה כורך ומקשר עצמו כתולעת כמו: 'מעדנות כימה' (איוב לח, לא), וכשהוא יוצא למלחמה היה קשה כעץ והורג שמונה מאות חלל במלחמה אחת". מה אילץ את רש"י לא לפרש שם זה כפשוטו, עדינו מהעיר עֶצֶן? נראה שהסיבה לכך היא שרק בפסוק זה הוזכרו תוארי הכבוד לפני אזכור השם, לעמת שאר הגיבורים המוזכרים לאחר מכן, שתחילה הוזכר שם הגיבור ואחר כך תואריו ומעללי גבורותיו. לכן דרשה הגמרא (בבלי, מועד קטן טז ע"ב) שפסוקנו מתייחס לדוד המלך ולמעשי גבורותיו, וכוונת הפסוק היא: אלה שמות הבורות אשר לדוד [...] עדינו העצני, מצד אחד התנהגות בעדינות כתולעת בעת עיסוקו בתורה, וכעץ קשה בשעת מלחמה.³⁷

"לפי שמו – קללתו"

יש שהמקרא מכנה שם גנאי או דורש לגנאי מקום בגלל חטאים שנעשו בו, ובלשון רש"י: "לפי שמו קללתו".

א. עמוס ה, ה: "הגלגל גלה יגלה – לפי שמו קללתו. וכן בית אל – יש עיר שסמוכה לה ששמה 'בית און'.³⁸ יהיה לְאֵוֹן – 'יהוֹן לְלִמָּא' והוא תרגום של הבל. וזה דוגמת: 'אם גלעד און אך שוא היו' (הושע יב, יב)".

ב. מלכים ב כג, יג: "להר המשחית – הר הזיתים הוא הר המשחה. וכיון את שמו על ידי עבודה זרה, שינה שמו לגנאי".

דרשה מעין זו נאמרה במקרא עצמו בירמיה נא, כה על בבל: "הנני אליך הר המשחית נאום ה', המשחית את כל הארץ".

דרשות גנאי אלו כנגד חטאי פולחן אלילי הן מצווה בתורה, בדברים יב, ג: "ואבדתם את שמם", וכדרשת חז"ל שאותה מביא רש"י: "ואבדתם את שמם – לכנות להם שם לגנאי: בית גליא קורין לה בית כריא, עין כל – עין קוץ" (בבלי, עבודה זרה מו ע"א), וכך כנראה עשו בני ישראל ביחסם לשמות יישובים שנשאו שמות אליליים, ככתוב: "ובני ראובן בנו את [...] ואת נבו ואת בעל מעון מוסבות שם" (במדבר לב, לז-לח), וכפי שפירש רש"י: "נבו ובעל מעון שמות עבודת אלילים הם, והיו האמוריים קורים עליהם ע"ש

37 דוגמות נוספות ראו רש"י: דברים ב, כו – מדבר קדמות; שמואל א יא, ח – בבזק; ישעיהו לז, יב-יג – הנע ועוה; ירמיהו נ, נא – מרתים, פקוד; דברי הימים ב ד, יז – צרדתה; שם ח, ד – תמור-תדמור.

38 ראו יהושע ז, ב; הושע ד, טו; שם ה, ח; שם י, ה.

עבודת אלילים שלהם, ובני ראובן הסבו את שמם לשמות אחרים. וזהו: 'מוסבות שם' – שם נבו ובעל מעון מוסבות לשם אחרי".³⁹

סיכום

- א. במאמר זה נוכחנו לראות עד כמה דייק רש"י בידיעותיו הגאוגרפיות על ארץ ישראל וסביבותיה. הוא מיקם ארצות וחבלים ביחס לארץ ישראל ובתוכה. ידיעותיו אלה באו לו בעיקר מעיון מעמיק ומהשוואת מקראות העוסקים בגאוגרפיה.
- ב. רש"י תיאר בדייקנות את תחומי הארץ לגבולותיה בהסתמכו על פרשיות העוסקות בכך, בעיקר מפרק לד בחומש במדבר, מספר יהושע שבו מתוארים גבולות הנחלות של השבטים ומתחומי הארץ העתידיה שבחזון יחזקאל.
- ג. בפירושי רש"י הוגדרו מונחים גאוגרפיים שונים. מונחים נרדפים של אדמת מישור, של אזורי הארץ והבחנות בין מונחים קרובים.
- ד. בקיאותו המפליאה בתנ"ך שימשה לו לזהות אתרים בעלי יותר משם אחד, כאשר שני השמות של אותו מקום מופיעים בתנ"ך, רחוקים זה מזה, אך על פי הקונטקסט ידע לקבוע את זהותו של אותו מקום. במעט מקומות, ציין רש"י גם את השם הבתר-מקראי על פי התרגום או על פי ספרות חז"ל.
- ה. בדרך זו ידע רש"י לקבוע את מקומו של יישוב או אתר, לעמוד על רצף יישובים סמוכים זה לזה, ולתאר מקומות מבחינה טופוגרפית: בראש ההר, באמצעיתו או למרגלותיו, בעמק או במישור, במקום פורה או בארץ חרבה.
- ו. פרק חשוב בפירושי רש"י הוא נתינת משמעויות לשמות מקומות על פי האטימולוגיה או על שם המאורע. לפעמים פירש את שם המקום רק במשמעות אחת ולפעמים מצא שתי משמעויות לשמות אחדים. בשמות אחרים חרג מדרך הפשט, ופירש את השמות בדרך סמלית. כמו כן עמד על עיוות מכוון של כמה שמות הקשורים לפולחן פסול, בבחינת: "ואבדתם את שמם" (דברים יב, ג). השתדלנו להבין את הצורך בפירושי רש"י, לפרש את משמעויותיהם של מקומות אלה, ולהסביר מדוע צריך לעתים לפרש שם של מקום ביותר ממשמעות אחת.

39 וראו הערתו החשובה בנידון של הנצי"ב מוולוז'ין בפירושו לתורה העמק דבר, הערה המבוססת על דברי הגמרא בבבלי, סנהדרין סג ע"ב.

